

МОРАЛЬНО-ГУМАНІСТИЧНИЙ ХАРАКТЕР СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

У статті досліджуються основні компоненти моральної свідомості в процесі формування світобачення майбутнього соціального працівника.

Ключові слова: мораль, гуманізм, соціальний працівник, моральна свідомість.

В статье исследуются основные компоненты морального сознания в процессе формирования миропонимания будущего социального работника.

Ключевые слова: мораль, гуманизм, социальный работник, моральное сознание.

In the article basic components of moral consciousness is probed in the process of forming of attitude of future social worker.

Key words: moral, humanism, social worker, moral consciousness.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства все більшої актуальності набуває проблема морально-гуманістичного виховання особистості майбутнього фахівця. Саме тому першочерговим для педагогів вищої школи є пошук ефективних форм, методів і засобів морального виховання студентської молоді. Вирішення цих завдань безпосередньо стосується майбутнього фахівця спеціальності «Соціальна робота», професійним обов'язком якого є здійснення соціальної роботи з різними вразливими категоріями населення.

Аналіз останніх досліджень. Аналіз наукових робіт засвідчує, що в літературі останніх років з'явилися праці щодо виховання морально-гуманістичних цінностей (Г. О. Балл, М. М. Букач, В. Г. Бутенко, З. Гіптерс І. А. Зязюн, В. Г. Кузнецова, Л. Б. Кулікова, Л. С. Нечипоренко, О. В. Столяренко та ін.), теорії та практики соціальної роботи (Т. Д. Василенко, Л. В. Віннікова, І. М. Грига, І. Д. Зверева, Н. П. Калущина, Г. М. Лактіонова Н. Б. Ларіонова, Г. П. Медведєва, В. Б. Никишина, О. П. Пічкарь, Т. Семигіна,), методології навчання та виховання у вищій школі (І. Д. Бех, О. О. Біла, І. М. Богданова, О. Витвар, С. С. Вітвицька, М. А. Галагузова, А. Й. Капська, Т. Ю. Осипова, І. П. Підласий, О. М. Пехота та ін.)

Мета статті – дослідити основні компоненти моральної свідомості в процесі формування світобачення майбутнього соціального працівника.

Виклад основного матеріалу. Соціальна робота як суспільне явище властива людському суспільству з моменту його існування: у різні періоди свого розвитку суспільство допомагає своїм членам у різній формі допомагати виживати. Дана модель допомоги визначається рівнем розвитку суспільства, його культурою в конкретно-історичний період.

Витоки історії соціальної роботи в Україні слід шукати в найдавніший період слов'янської історії. Адже нашим пращурам завжди була властива

лагідна вдача, тобто добросердечність, співчутливість, гостинність. Стародавні слов'яни жили родовими громадами. З давніх часів в українській громаді та сім'ї культивувалися працьовитість, чесність, непідкупність, надійність, гостинність, взаємовиручка, милосердя, справедливість, волелюбність, витримка і мужність [3].

Практика надання захисту в системі роду та громади знайшла своє відображення в конкретних формах підтримки та взаємодопомоги. Серед общинно-родових форм допомоги надавалась індивідуальна (підтримка людей похилого віку, вдів, сиріт) та колективна (допомога родині, громаді, роду). Таким чином, у найдавніший період слов'янської історії складаються основні проформи допомоги та взаємодопомоги. Відбувається розширення моделі взаємодопомоги за межі одного роду, виробляються засади «сусідської» взаємовиручки (спільні святкування, збирання врожаю тощо). На думку сучасного дослідника А. Г. Горілого, можливо, саме в цей період оформлюється закон «еквівалента» за формулою «я – тобі, ти – мені», який надалі матиме різну інтерпретацію [3].

Соціальна робота більш інших професій розташовується у межах етичного вибору і етичної поведінки. Тому такі чинники регуляції людської поведінки як суспільна мораль, індивідуальний етичний контроль, є етичними регуляторами самої соціальної роботи. Стратегія соціальної роботи полягає у вивченні людини, в її цілісності, її світу, її індивідуальності і універсальності. На практиці ж більшість моделей соціальної роботи зосереджено на технологічних аспектах надання допомоги. Ефективність соціальної роботи залежить від осмислення суті життєдіяльності людини, її змін під впливом економічних, соціально-психологічних чинників.

Активна, творча природа людини по-різному інтерпретується і враховується в різних моделях теорії і практичної організації соціальної роботи.

Особливо важливим для розуміння людини як цілісної особи став розвиток гуманістичної психології (Д. Роджерс, А. Маслоу та ін.).

Для теорії і практики соціальної роботи принципове значення має цілісне осмислення проблеми людини, як органічна єдність біогенних, психогенних і соціогенних елементів. Соціальна робота не може ефективно вирішувати свої задачі без звернення до природи і суті світогляду людини. Ця робота потребує не тільки певних професійних знань, умінь використовувати найпродуктивніші для кожної конкретної ситуації технології соціальної роботи, а й відповідних особистісних якостей. З цього погляду особливо важливими є такі індивідуальні якості соціального працівника, як гуманістична спрямованість, особиста і соціальна відповідальність, готовність зрозуміти клієнта і прийти йому на допомогу тощо.

Тому, істотне місце в світобаченні соціального працівника займає його моральна свідомість.

Мораль – як форма суспільної свідомості в процесі свого історичного розвитку набула різного характеру. Поняття «мораль» – прийшло із Франції (*morale* – моральність), а до Франції – з Давнього Риму (*moralis* – моральний). У словнику В. Даля визначається як «правила для волі та совісті». Моральне виховання – це цілеспрямований процес організації та стимулювання різнобічної діяльності людей, їх спілкування, спрямований на оволодіння моральною культурою, яка визначає ставлення до навколишнього світу. Моральна культура – це найголовніший компонент духовного життя людини, який характеризує її досягнення в оволодінні основами моралі як сукупності принципів, вимог, норм, правил, які регулюють поведінку в усіх сферах її життя. Моральні норми – це система вимог, які визначають обов'язки людини по відношенню до оточуючого світу, зразки, які не тільки орієнтують поведінку особистості, але й дають можливість оцінювати й контролювати її [2].

Представники різних теоретичних напрямів, шкіл у філософії свого часу по-різному пояснювали суть моралі, моральної поведінки і свідомості людини, виокремлювали та обґрунтовували критерії морального і аморального буття, пропонували різноманітні концепції загальнолюдських норм поведінки, найпомітнішими серед яких є:

- аристотелівська традиція (орієнтація на чесноти людей, визнання правомірності володіння благами відповідно до заслуг людини);

- моральні імперативи Канта (доброчесна людина творить добро, оскільки це правильно, а не тому, що це приносить задоволення);

- утилітаризм (найкраща та дія, наслідком якої є якнайбільше благ для якнайбільшої кількості людей);

- релятивізм (добро і зло є відносними, що залежить від суспільного устрою і потреб особи) [4].

У реальному житті люди, дотримуючись певних моральних настанов, по-різному інтерпретують одну й ту саму ситуацію морального вибору, а тому неоднаково діють. Вважають, що соціальний пра-

цівник, який є послідовником Канта, буде концептуалізувати ситуацію в термінах норм, що існують у даному суспільстві. Якщо випадок неординарний, то він зможе поставити себе на місце клієнта й запитати себе, якому рішенню соціального працівника він би надав перевагу. Утилітарист у критичній ситуації буде схильний міркувати в термінах соціальних наслідків. Прибічник Аристотеля буде керуватися тими уявленнями про професійні та громадянські цінності, які сприйняв від своїх учителів. При цьому він буде вимагати від себе розсудливості, мужності, справедливості та співчуття до клієнта. Загалом знання етичних теорій дає змогу соціальним працівникам приймати більш обґрунтовані рішення, знаходити вихід із складних ситуацій. Однак у певній ситуації вони можуть керуватися різними етичними концепціями, наслідком чого будуть їхні різні дії [4].

Моральна свідомість – це відображення у свідомості людини принципів і норм поведінки, що регулюють взаємини людей, їх ставлення до суспільної справи, до суспільства. Психологи виділяють у розвитку моральної свідомості три головні етапи: доморальний рівень, коли виконуються встановлені правила, виходячи із егоїстичних уявлень; конвенціональну мораль, що орієнтується на зовнішні норми поведінки; автономну мораль, тобто орієнтацію на внутрішню, автономну систему принципів. Однак перехід від однієї стадії до іншої складний і суперечливий. Сила моральної свідомості – в категоричності і універсальності основних постулатів. Адже моральність не зводиться до системи заборон і вказівок. Якби не були джерела моральних норм і правил, моральне рішення та пов'язаний з ним ризик і відповідальність можуть бути тільки індивідуальними. Морально зріла людина ніколи не може відповісти однозначно на запитання дитини: «добре це чи погано?», тому що одна і та ж дія по-різному оцінюється залежно від її контексту, наслідків, мотивів тощо. З цим пов'язаний моральний вибір, оцінки, самооцінки. При відсутності розвинутої моральної рефлексії жорстока система моральних принципів легко переходить в примітивне моралізування, звернення з мораллю до інших, але не до себе [2].

Великий внесок у вирішення проблеми впливу моральної свідомості на поведінку зробили А. Макаренко і В. Сухомлинський.

А. Макаренко виняткового значення надавав вихованню єдності моральних знань і поведінки. Розкриваючи протиріччя «між усвідомленням, як треба поводитись, та звичною поведінкою», він озброює вихователів практичними рекомендаціями, як перевіряти результати морального виховання [5].

В. Сухомлинський, продовжуючи розвивати й поглиблювати ідеї А. Макаренка, підкреслював, що шлях від морального поняття до морального переконавання «проходить через єдність моральної звички і моральної свідомості. Далі йде тривалий, складний процес формування особистих моральних переконавань» [9].

У педагогічній енциклопедії моральна свідомість визначається як відображення у свідомості людини принципів моральності, тобто норм поведінки, що регулюють ставлення людей один до одного й до суспільства [8].

Моральна свідомість, як складне психологічне утворення, повинна мати певну структуру. Слід зазначити, що серед філософів, психологів, педагогів не існує загальноприйнятої точки зору щодо структури моральної свідомості особистості. Щоб визначитись у цьому, розглянемо деякі підходи в цій галузі [6].

Досліджуючи проблему виховання моральної свідомості, І. Мар'єнко виділяє такі її структурні елементи: моральні уявлення; моральні поняття; моральні знання; моральні переконання; ціннісні орієнтації; інтерес до моральних проблем; моральні мотиви; моральні стосунки [7].

Педагог В. І. Фольваркова, вказуючи на глибоку взаємопов'язаність і взаємозалежність багатьох педагогічних дефініцій і неможливість їхнього вивчення без взаємозв'язку, намагається чітко відокремити моральну свідомість, яка є самостійним ступеневим інтегративним психолого-педагогічним утворенням, що формується внаслідок ідеального відображення і впорядкування людиною власне моральної реальності в процесі як суспільного виховання, так і самовиховання. Дослідження феномена формування моральної свідомості – це дослідження процесу формування її основ, структурних одиниць: моральних почуттів, знань, суджень, мотивів, моральної поведінки [10].

Визначаючи основні компоненти професійної моральної свідомості соціального працівника, вітчизняні практики й теоретики соціальної роботи акцентують увагу на таких як: знання, переконання та поведінка (діяльність).

Знання як елемент свідомості утворюють систему наукових істин, які засвоєні в результаті вивчення індивідом нагромадженого людством соціального досвіду [2].

Моральні знання є початковою ланкою у процесі опанування учнями моральних цінностей. Під моральними знаннями слід розуміти «відомості про моральні вимоги, оцінки, ідеали та про наслідки порушень норм моралі». У процесі засвоєння моральних знань здійснюється взаємодія компонентів моральної свідомості особистості. Так, моральні знання являють собою передумову орієнтації у моральних цінностях та у виборі певної лінії поведінки [7].

Моральні знання отримуються у процесі навчання через ознайомлення із суттю моральності, її змістом, функціонуванням у суспільстві, системою її вимог та санкцій за відхилення від встановлених норм. Моральні знання дозволяють соціальному працівнику порівнювати власні моральні нормативи з професійними, соціально значущими та відповідно коректувати свою моральну позицію [1].

Моральні переконання – важливий структурний елемент особистості, що входить у її світогляд. Перетворення моральних знань, понять у пере-

конання потребує їх закріплення в системі мотивів поведінки і відповідних їм моральних звичок. Моральні переконання – це внутрішні переконання людини, ті практичні, моральні та теоретичні засади, якими вона керується в житті, в різних сферах діяльності [2].

«...Моральні переконання, – підкреслює В. Сухомлинський, – це діяльнісні сили особистості, палке прагнення відстояти правильність, довести істинність свого погляду, готовність піти в ім'я цього на будь-які втрати. Переконання – це не тільки те, що людина знає, а й, перш за все те, як вона це знання втілює у своїй діяльності» [9].

Структуру моральних переконань складають два нерозривно пов'язаних між собою компоненти – когнітивний і емоційний. Якщо емоційний компонент виступає в переконаннях як знання етичних норм, принципів, як усвідомлення моральних цінностей і засобів їх досягнення, то емоційний компонент є виразом здатності особистості до глибоких позитивних або негативних переживань у зв'язку із виконанням або порушенням норм моралі. Емоційний компонент несе на собі основне навантаження в структурі морального переконання, оскільки в ньому виражена суть суб'єктивного, внутрішнього ставлення особистості до етичних норм і принципів. Волю відносно моральних переконань слід розглядати як засіб їх реалізації в конкретній поведінці людини і перш за все у вчинках, коли необхідно прийняти рішення в складних умовах морального вибору [2].

Моральні переконання фахівця – це кінцевий результат морального виховання особистості, головний показник, який характеризує духовне обличчя людини, єдність думки і вчинку, слова і діла в її поведінці [6].

Поведінка особистості залежить не тільки від того, як вона розуміє проблему, але й від її психологічної готовності до тієї чи іншої дії. Як поведінковий компонент моральної свідомості, моральні стосунки характеризують ставлення особистості до оточуючих. Під моральними стосунками розуміється ставлення людини, яке формується в результаті її взаємодії з оточуючими людьми та предметами на основі додержання норм моралі. Цей процес має двосторонній зв'язок: поведінка залежить від рівня моральних знань, а дієвість моральних знань перевіряється поведінкою людини. Моральні знання впливають на формування позитивного або негативного ставлення до суспільних явищ. Відповідне ставлення до людей, їх вчинків, їх взаємин впливає на формування моральних знань [6].

Підсумовуючи аналіз компонентів моральної свідомості скористаємося логікою виявлення основних показників сформованості моральної свідомості особистості запропонованою В. І. Фольварковою:

– моральна свідомість як форма суспільної свідомості має всі її ознаки та показники, але в межах відображення і впорядкування власне моральної реальності;

– важливий показник сформованості моральної свідомості особистості – моральні знання, джерельна база моральної свідомості людини;

- моральні знання можуть існувати в свідомості у вигляді моральних уявлень, понять, переконань;
- знання на рівні моральних уявлень, ознак та понять не можуть бути показниками сформованої моральної свідомості. Вони визначають лише стан формування моральної свідомості на одному із рівнів;
- моральні переконання як вищий рівень моральних знань є фундаментом сформованої моральної самосвідомості, на основі якого виробляється навичка правильної поведінки, що переростає у звичку за будь-яких умов поводитися гідно, тобто моральні переконання стають основою моральних вчинків, совістю людини;
- процес засвоєння і застосування моральних знань тісно пов'язаний з такою вищою психічною функцією, як почуття;
- стан переживання людиною моральних почуттів (сором, страх, радість, провина, сумнів, гідність тощо) є показником моральної свідомості;
- свідомість і діяльність людини тісно взаємопов'язані (за теорією О. Леонтьєва, діяльність є показником рівня сформованості свідомості);
- зміст вчинкової діяльності може бути показником сформованості моральної свідомості [10].

Крім єдиних вимог суспільної моралі, соціальна робота регулюється також принципами професійної етики. Засновуючись на гуманізмі і етичному настрої, соціальна робота орієнтується на ключові елементи комплексу цінностей, що зберігаються з незначними

змінами в ході всієї її історії – благополуччя людей, соціальна справедливість, гідність. Повсякденні ж етичні проблеми соціальних працівників схильні до великих трансформацій.

Проблеми ціннісної бази соціальної роботи безпосередньо пов'язані з її гуманістичною суттю, оскільки незалежно від конкретних завдань тієї або іншої моделі соціальної допомоги ключовою цінністю соціальної роботи виступає будь-яка особа. Це означає, що підхід до життя кожного індивіда як вищому ціннісному вимірюванню доповнюється розумінням тієї обставини, що сама це життя повинне бути гідне людини. Правом на допомогу з боку суб'єктів соціальної роботи володіє кожен, хто звертається до них, без дискримінації на будь-яких підставах. Гуманістичні орієнтири спонукають суб'єктів соціальної роботи до взаємодії з клієнтами, заохочуючи їх до співпраці.

Етичні кодекси, в яких соціальні працівники прагнуть знайти відповіді, не завжди здатні задовольнити їх запити, оскільки, по-перше, складені в загальних термінах і з досить високим ступенем абстракції, а по-друге, містять принципи, які у ряді випадків суперечливі і самі представляють етичну дилему.

Таким чином, в основі професійних принципів соціальної роботи лежить все той же морально-гуманістичний фундамент, який взагалі є підставою для всієї цієї професійної діяльності, галузі наукового дослідження, суспільного явища «соціальна робота».

ЛІТЕРАТУРА

1. Бочарова В. Г. Профессиональная социальная работа: личностно-ориентированный подход / В. Г. Бочарова. – М., 1999.
2. Вікова та педагогічна психологія : [навчальний посібник] / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – 2-ге видання. – К. : Каравела, 2008 р. – 400 с.
3. Горілий А. Г. Історія соціальної роботи : [навчальний посібник] / А. Г. Горілий. – Тернопіль : Вид-во «Астон», 2004. – 174 с.
4. Этика социальной работы : Материалы методологического семинара. – М. : СТИ, 2000.
5. Макаренко А. С. Сочинения в 7 томах / А. С. Макаренко. – 2-е изд. – М. : Изд. АПН РСФСР, 1957-1958.10. – С. 445–446.
6. Малихін А. Моральна свідомість особистості: сутність та структура / А. Малихін // Збірник наукових праць учених університету Фрідріха-Александра (Ерланген-Нюрнберг) та Бердянського державного педагогічного університету / [за ред. К. О. Баханова]. – Бердянськ : БДПУ, 2005. – 329 с.
7. Марьенко И. С. Основы процесса нравственного воспитания школьников / И. С. Марьенко. – М. : Просвещение, 1980. – 183 С.
8. Педагогическая энциклопедия / Под ред. А. И. Каирова и Ф. Н. Петрова. – М. : Советская энциклопедия, 1964.
9. Сухомлинський В. О. Народження громадянина / В. О. Сухомлинський. – К., 1970. – 289 с.
10. Фільваркова В. І. Показники та рівні розвитку моральної свідомості особистості / В. І. Фільваркова // Дошкільна освіта. – 2004. – № 3 (5).

Рецензенти: д.пед.н., професор Мещанінов О. П.;
д.пед.н., професор Букач М. М.;

© Клименюк Н. В., 2011

Стаття надійшла до редколегії 25.03.2011 р.